

UZLUKSIZ TA'LIMDA QO'SHMA GAPLARNI O'QITISH USULLARI

Mirzayeva Difuza Sultonmurodovna

Qashqadaryo viloyat Kitob tumani 61-umumta'lim maktabi

ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada qo'shma gaplar va ularning turlari shu bilan birgalikda, umumiy o'rta ta'limda qo'shma gaplarni o'qitilishi yuzasidan fikr-mulohazalar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: sintaksis, gap, so'z birikmasi, soda gap, bog'lovchilar, qo'shma gaplar.

Ma'lumki, qo'shma gap sintaksisi 9-sinf ona tili darsligining 2-bo'limidan boshlab o'tiladi. Bu mavzu maktab o'quvchilari uchun o'rganilishi ancha murakkab bo'lgan mavzu sanaladi. Shu bois, mazkur sintaktik qurilmani o'quvchilarga o'rgatishda darslikda berilgan ma'lumotlardan tashqari o'qituvchidan ham yaxshigina bilim va mahorat talab etiladi. “Darsliklarimizda qo'shma gaplar talqini ancha murakkab. U ikki va undan ortiq soda gapning mazmun, grammatik shakl va ohang asosida birikuvidan tuziladi. Mavzuni o'zlashtirish uchun 9-sinf ona tili o'qitishda 68 soat vaqt ajratilgan.

Ushbu mavzuni o'quvchilarga yetkazishda “Gap uchun muhim belgi kesimlikdir. Kesimning nechtaligi gaplarni soda va qo'shma gaplarga ajratishga asos bo'ladi.” deyilgan. Ammo “Kesim – gap markazi” degan talqinni o'quvchilar ongiga singdirmay turib qo'shma gaplar tasnifini puxta o'rgatib bo'lmaydi.” Bu borada “Lisoniy struktura jihatidan qo'shma gapning soda gapdan farqi ma'lum darajada ravshanlashtiriladi. Aniqrog'i, soda gapda shakllangan kesim bitta bo'lsa, qo'shma gapda u birdan ortiq bo'ladi va birdan ortiq soda gaplarning mazmun hamda grammatik jihatdan birikuvidan tashkil topishi uqtiriladi. Shu o'rinda, “Shakllangan, ya'ni kesimlik shakllari (tasdiq, inkor, mayl, zamon, shaxs-son, ma'nolari)ga ega bo'lgan kesim alohida bir hukmni ifodalaydi, muayyan gap markazini tashkil eta oladi. Shuning uchun ikki va undan ortiq shakllangan kesimli

gaplar (lekin bunday gaplardagi kesimlar uyushiq bo‘laklar tarzida bo‘lmasa) qo‘shma gaplar sanaladi.”

Masalan: Vazifamiz - o‘qish - sodda gap; Vazifamiz - o‘qish va izlanish - qo‘shma gap. Ushbu gaplarda kesimlik ma‘nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma‘no), hozirgi zamon, III shaxs ma‘nolari aniqlanadi, lekin ular moddiy ko‘rsatkichlarga ega emas. Nol ko‘rsatkich orqali umumiy tarzda ifodalangan. Ana shu ma‘nolar mavjudligi uchun ham u sintaktik birliklar gap sanaladi. Lekin Vazifamiz - o‘qish va izlanish hisoblanadi gapi sodda gap sanaladi. Chunki “Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov birliklar (so‘z, ibora, so‘z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo‘lib, kesimni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida ifodalanib, barchasiga aloqador bo‘lsa, bunday ko‘p kesimli gap uyushiq kesimli gap sanaladi.” Shu o‘rinda, masalani oydinlashtirish o‘qituvchining zimmasiga yuklatiladi. Masalani hal qilish uchun FSMU metodidan foydalanish samaralidir: 9-sinf ona tili darsligi Fikr - Ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar (lekin bunday gaplardagi kesimlar uyushiq bo‘laklar tarzida bo‘lmasa) qo‘shma gaplar sanaladi. Sabab - Ushbu gaplarda har bir kesimda kesimlik ma‘nolarining hammasi: tasdiq, aniqlik (modal ma‘no), zamon, shaxs ma‘nolari aniqlanadi. Egallangan bilimni yana ham mustahkamlash uchun o‘quvchilarga o‘qituvchi tomonidan audiomatn eshittiriladi. O‘quvchilar tomonidan esa bo‘lsa vositasida bog‘langan qo‘shma gap va ergash gapining kesimi bo‘lsa so‘zi bilan ifodalangan ergash gapli qo‘shma gaplar ajratib beriladi. Bundan tashqari, o‘quvchilar bilan topqirlik mashqlarini bajarish ham samarali natija beradi. Bunday mashqlar o‘quvchilarda nafaqat grammatik bilimlarni, balki ulardagi kognitivlikni ham oshiradi. Masalan, mantiqiy test topshirig‘ining savoli qo‘shma gap turining qaysi turiga mansubligini topish o‘quvchida grammatik bilimni shakllantirsa, to‘g‘ri variantni belgilash orqali ulardagi kreativlik namoyon bo‘ladi. Formal sintaksis qo‘shma gap tasnifida ko‘p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyati, zohiriy alomatiga tayanadi. Shu bois qo‘shma gaplar haqidagi mavzularni o‘qitishda kommunikativ nutqiy jarayonda qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan barcha sintaktik

qurilmalar haqida imkon qadar kengroq ma'lumot berilishi lozim. Masalan, nutqda ravishdoshlar: -b(-ib), -guncha (-kuncha, -quncha), -gach (-kach, -qach); -sa ham, -sada birliklari vositasidagi qo'shma gaplardan juda ko'p foydalaniladi. Bahor kelib, kunlar iliy boshladi – sabab, payt munosabati; Oyim kelgunicha, men hamma ishlarni bitirishim kerak – payt munosabati; Quyosh chiqsa ham, kun sovuq - to'siqsizlik munosabati kabi ma'lumotlar ham darslikda berilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ta'limning sifat va samaradorligini oshirish, o'quvchini mustaqil va mukammal bilim olishi uchun imkoniyat yaratish, uning dunyoqarashi va tasavvurini kengaytirish, fikrlash qobiliyatini o'stirish o'qituvchining intellektual salohiyatiga, dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan o'rinli va unumli foydalanishiga bog'liq. Shunday ekan, ta'lim-tarbiyaning muvaffaqiyatli kechishi uchun pedagog o'z kasbining ustasi, fidoyisi bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, o'quvchilarga faqat qoida yodlatish emas, balki shu yodlagan qoidalarini kundalik hayotda duch kelgan masalalarni hal qilishda qo'llay olish qobiliyatini shakllantirish hozirgi zamon ona tili o'qituvchisining asosiy vazifasi hisoblanadi. O'quvchining sof ona tilida ma'noli so'zlash odobini shakllantirish uning oldiga qo'ygan maqsadlaridan biri bo'lmog'i lozim. Qo'shma gap turlari haqida darslikda berilgan topshiriq va mashqlarni bajarishda har qanday grammatik birlikning semantik xususiyatlariga ham e'tibor berish kerak. Agar o'quvchi o'z nutqida qo'llagan lisoniy birlikning semantik xususiyatini bilsa, har qanday nutqiy jarayon uning uchun samarali kichadi. Zero, til ta'limining asosiy vazifasi o'quvchilarga faqat bilim berish emas, balki bu bilimlar orqali ularning til malakasini oshirish hamdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурахмонов Ф. Қўшма гаплар классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. — 1980